

НАСИЛЬСТВО СЕРЕД ШКОЛЯРІВ: УЧАСНИКИ ТА ЇХ КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

VIOLENCE AMONG STUDENTS: PARTICIPANTS AND THEIR CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS

Лубенець І.Г.,

науковий співробітник

Державного науково-дослідного інституту МВС України

Проблема насильства в загальноосвітніх навчальних закладах існує майже в усіх країнах світу. Незважаючи на розповсюдженість насильства серед школярів, кримінологічні дослідження цього явища в Україні майже не проводилися. В статті аналізуються наукові підходи щодо визначення учасників насильства серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів та пропонується їх кримінологічна характеристика.

Ключові слова: насильство, булінг, рольова структура класу, переслідувачі, агресори, жертви, свідки, помічники, захисники.

Проблема насильства в общеобразовательных учебных заведениях существует почти во всех странах мира. Несмотря на распространенность насильства среди школьников, криминалогические исследования этого явления в Украине почти не проводились. В статье анализируются научные подходы к определению участников насильства среди учеников общеобразовательных учебных заведений и предлагается их криминалогическая характеристика.

Ключевые слова: насилье, буллинг, ролевая структура класса, преследователи, агрессоры, жертвы, свидетели, помощники, защитники.

The problem of violence among secondary school students exists in almost all countries of the world. Despite the prevalence of violence among pupils, criminological research this phenomenon in Ukraine is almost nonexistent. The article presents a study of scientific approaches to determination the participants of violence among secondary schools students and offers their criminological characteristics.

Key words: violence, bullying, role-class structure, persecutors, aggressors, victims, witnesses, helpers, protectors.

Актуальність теми. В результаті ускладнення ситуації в соціально-політичній, економічній, освітній та інших сферах суспільного життя, рівень насильства в суспільстві на сьогоднішній день збільшився в декілька разів. Підлітки є найбільш вразливою категорією суспільства. Саме в так званому перехідному віці активно формуються власна система сприйняття світу, система цінностей та пріоритетів. Діти переймають різні моделі поведінки дорослих, і, на жаль, насильство стає однією з таких моделей.

За повідомленням Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда Україна», у 2013 р. на Національну дитячу «гарячу лінію» надійшло 18 575 дзвінків, з них 92,9% від дітей, 7,1% – від дорослих стосовно дитячих питань, 58,4% дзвінків від дівчат, 41,6% – від хлопців. Для порівняння, у 2011 р., коли працювала єдина «гаряча лінія» і для дітей, і для дорослих щодо запобігання насильству та захисту прав дітей, було отримано всього 12 162 дзвінка, серед яких 6 495 дзвінків надійшло від дітей (53,4% – від загального числа дзвінків) [1, с. 33]. Тобто проблема ускладнюється, а тому актуальність її вивчення не викликає сумнівів.

Слід зазначити, що насильству (булінгу) серед школярів зарубіжні вчені стали приділяти увагу ще на початку минулого століття. Одним із перших вагомих досліджень вважаються роботи норвезького психолога-клініциста Д. Ольвеуса. У соціологічній, психологічній та соціально-педагогічній літературі явище третирування знайшло висвітлення у пра-

цях таких зарубіжних учених, як В. Бесаг, І. Конн, Х. Лейманн, Д. Лейн, Д. Ольвеус, М. Сольберг, М. Шафер та ін. Проблемі насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі присвятили роботи такі вітчизняні вчені, як О. Барліт, С. Бурова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В. Синьов, Я. Сухенко, О. Дроздов, В. Ролінський, С. Стельмах, А. Чернякова та ін.

Зазначимо, що в роботі ми будемо використовувати термін «булінг» як синонім насильства, оскільки такий підхід є загальноприйнятим у зарубіжній літературі.

Виклад основного матеріалу. Насильство серед школярів – явище міждисциплінарне, тому існує немало різних теорій, які пояснюють агресивну, насильницьку поведінку школярів. Але кожна з них висвітлює лише власний аспект, обмежений рамками своєї науки. Через те, що кримінологічних досліджень в цій сфері майже немає, для формування характеристики учасників насильства серед дітей є сенс скористатись розробками вчених-соціологів, психологів, педагогів минулого століття та сучасності. Оскільки насильство серед дітей – це досить складне явище, воно не має ні однозначного пояснення, ні універсальних способів подолання та запобігання, навіть не має єдиного визначення. Одні вчені вивчають переважно індивідуальні, особистісні властивості агресорів та їх жертв, інші – соціально-психологічні процеси насильства та віктимізації (як одна дитина робить своєю жертвою іншу), треті –

макро– і мікросоціальні закономірності відповідних груп (чому одні школи і колективи більше сприяють насильству, ніж інші), четверті – перекладають всю відповідальність на сімейне виховання дитини тощо.

Наше дослідження спрямоване на вивчення характерних рис дітей, які є учасниками шкільного насильства.

Щоб сформулювати характеристику учасників насильства серед учнів, необхідно врахувати такі аспекти: індивідуально-психологічний характер дитини, рольова структура класу та вплив сім'ї на формування поведінки дитини.

Деякі науковці пояснюють існування насильства серед дітей індивідуально-психологічними особливостями характеру його учасників. Зокрема, норвезький психолог Д. Ольвеус звертає увагу на вплив саме індивідуальних особистісних рис на схильність до насильства відносно однолітків. Він у своїй першій книзі про булінг описує два особистісних типу: «шкільний хуліган» і «хлопчик для биття» [2]. Ці два особистісних типу є потенційними переслідувачами і жертвами цькування.

На одній з конференцій С. Єніколоповим було представлено результати дослідження індивідуально-психологічних особливостей дітей – учасників насильства.

1) *Жертви*. Вони схильні дистанціюватися від батьків, мають зовнішній локус контролю (локус контролю – поняття в психології, що характеризує властивість особистості приписувати свої успіхи або невдачі внутрішнім або зовнішнім факторам). Для них характерна закрита позиція в спілкуванні і небажання спілкуватися, почуття самотності і байдужості. Оцінюють себе як нездатних і не готових проявляти активність в житті, нещасних.

2) *Булі*. Вони дистанціюються від батьків, мають зовнішній локус контролю, для них характерна відкрита позиція в спілкуванні, позитивне ставлення до себе і готовність проявляти активність в житті.

3) *Сторонні спостерігачі*. Вони мають близькі стосунки з батьками, внутрішній локус контролю, займають відкриту позицію в спілкуванні, позитивно оцінюють себе і готові проявляти активність в житті [3, с. 2].

Здавалося б, досить провести тестування серед школярів, щоб виявити схильних до насильства дітей та потенційних жертв, і далі вже шляхом різного роду тренінгів корегувати особистісні якості, щоб уникнути явища насильства серед учнів. Але, як показує досвід, в одних випадках підліток виступає в ролі жертви, а в інших – стає агресором. Наприклад, у школі його цькують, а вдома він виміщає свою агресію на молодших члена сім'ї. Тобто діагностика психологічних особливостей дитини – це необхідний, але недостатній крок щодо виявлення та профілактики насильства серед школярів.

Щоб сформулювати кримінологічну характеристику учасників булінгу, слід приділити увагу вивченню рольової структури класу. На наш погляд, ролі розподіляються (або обираються школярами) залежно від індивідуально-психологічних характеристик

дитини. Але обрана роль накладає свій відбиток на формування характеру та подальшу поведінку дитини, її соціалізацію.

В. Петросянц виділяє такі фактори, що впливають на вибір ролі учасниками булінгу: особливості ставлення до себе, рівень розвитку комунікативних здібностей, ворожість і агресивність в міжособистісній взаємодії, соціометричний статус дитини, рівень і спрямованість афективних переживань, наявність соціальної підтримки, специфіка поведінки в конфліктній ситуації [4].

Ситуація третирування, як вважає Я. Сухенко, не обмежується діями «агресора» і «жертви», вона «заявляє» інших, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих стосунків [5, с. 11].

Суть цієї теорії добре визначена Е. Роландом, який описує «булінг-структуру» як соціальну систему, що включає в себе переслідувачів, їх жертв і сторонніх спостерігачів. При цьому кожен учасник системи має свою думку з приводу того, що відбувається [6]. Тобто насильство та віктимізація розглядаються як соціально-психологічні процеси, в яких діти займають певну позицію.

Піонер дослідження шкільного насильства Д. Ольвеус описав вищезгадану рольову структуру класу та назвав її «коло третирування» таким чином: жертви булінгу; булери (переслідувачі, агресори); послідовники булера; пасивні булери; потенційні булери; спостерігачі (байдужі свідки); потенційні захисники; захисники [7, с. 171].

П. Сміт і К. Ананіаду в своїх дослідженнях пропонують таку схему розподілення ролей: ініціатор (переслідувач), помічник ініціатора (намагається допомагати переслідувачу та наслідувати його), захисник жертви (як правило, захисники мають найбільший авторитет серед однолітків), жертва та спостерігач (нейтральний учасник) [8, с. 161].

О. Глазман виділяє такий перелік учасників шкільного насильства: переслідувач; жертви; помічники; захисники; нейтральні учасники [8, с. 162]. Таку схему розподілення ролей та їх психологічну характеристику підтримує і А. Степанова [9, с. 1].

Як бачимо, існує досить багато класифікацій ролей в булінгу, але у більшості досліджень виділяються три основні категорії: 1) переслідувач; 2) жертва; 3) свідки (нейтральні учасники, помічники, захисники та ін.). Слід зазначити, що ролі жертви і переслідувача в західній літературі досліджені значно краще, ніж ролі помічників, захисників і нейтральних учасників.

Фінський дослідник К. Салміваллі та її колеги розширили категорію свідків відповідно до їх ролей у булінгу. Вони відзначають, що деякі учні підтримують і заохочують переслідувачів, інші намагаються захистити жертву, в той час як більшість просто пасивні. Введення таких категорій вимагає отримання додаткових відомостей про всіх учнів і сприяє кращому розумінню причинно-наслідкових зв'язків, розробці відповідних заходів для різних груп учнів.

Беручи до уваги дослідження вищезгаданих вчених, ми хочемо запропонувати стислий перелік ти-

пових рис учнів, що відіграють роль агресора (переслідувача, булі) в рольовій структурі класу. Це імпульсивні діти (легко приходять в ярість); часто озлоблені та мстиві; мають низький рівень емпатії. Якщо це хлопчики, то вони зазвичай фізично сильніше за інших. У них середній або нижче середнього рівень тривожності. Такі діти відчувають сильну потребу панувати і підпорядковувати собі інших учнів, домагаючись таким шляхом своїх цілей; часто зухвало і агресивно поведуться по відношенню до дорослих, включаючи батьків і вчителів. Успішні агресивні дії дозволяють їм відчувати задоволення.

Агресори обирають стратегію приниження інших як прийнятний спосіб задоволення своїх бажань, мають високий соціальний статус в групі при низькому соціометричному статусі. Вони вважають, що агресія – єдиний шлях підвищити свою самооцінку, фокусуються на агресивних думках, демонструють нав'язливі або ригідні дії, вважають свою поведінку цілком виправданою. В дитинстві такі особи часто були свідками агресивних моделей поведінки, виховувалися у родинах з бідними моделями комунікації з іншими людьми, в конфліктних та проблемних родинах, в більшості випадках страждали від насильства вдома.

Мотивом їх насильницької поведінки є бажання мати владу і домінувати над іншими учасниками групи, щоб отримати високий соціальний статус. Іноді метою є отримання грошей, цінних предметів тощо. Агресори вважають силу універсальним засобом досягнення будь-яких цілей

Наслідками насильницької поведінки таких дітей є підвищений ризик антисоціальної та делінквентної поведінки в дорослому віці (вандалізм, крадіжки, вживання алкоголю та наркотичних речовин тощо). Вони мають в 4 рази більші шанси, ніж інші діти, бути засудженими за злочин, скоєний до 24 років. Вчинення фізичного булінгу є фактором ризику скоєння жорстокого насильства у віці 15–25 років. За даними Д. Ольвеуса, від 35% до 40% дітей, які у віці 13–16 років були переслідувачами, у віці 24 років засуджувалися за скоєння кримінальних злочинів [5, с. 14].

Щодо характерних рис жертв насильства серед учнів шкіл, то це похливі, вразливі, замкнені й сором'язливі діти. Вони часто тривожні, невпевнені в собі, нещасливі й мають низьку самоповагу; схильні до депресії й частіше за своїх ровесників думають про самогубство. В багатьох випадках вони не мають жодного близького друга та успішніше спілкуються з дорослими, ніж з однолітками. Якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабшими за своїх ровесників [10, с. 177–178].

У дітей-жертв низький соціальний статус у групі, відсутня тенденція до лідерства, але, як не парадоксально, найвищий показник ворожості, найвищий внутрішній локус контролю (вважають, що вони заслуговують на таке ставлення до себе, що знижує тенденцію до захисту), низька самооцінка, проблеми з комунікативними навичками взагалі та з протилежним полом зокрема. Щодо стосунків у сім'ї, то можна сказати, що у них дистанційні стосунки з батьками,

що в результаті порушує їх соціалізацію та призводить до міжособистісної уразливості. Жертви мають підвищене відчуття вини та страху перед школою. У таких дітей найнижчий рівень життєстійкості. Слід наголосити на тому, що жертвою може стати будь-яка дитина, але найчастіше це діти, які мають певні зовнішні, фізичні, поведінкові особливості, мають скудні соціальні навички тощо (наприклад, носять окуляри, мають дефекти мовлення, «домашні діти» та ін.).

Особливу увагу слід приділити свідкам насильства серед учнів. Це члени груп, де відбувається булінг, які не є ні агресорами, ні жертвами. Вони, згідно з даними досліджень, складають 88% від усіх дітей. Частина з них долучається до кривдника, інші підбурюють його до подальшого знущання і лише 10–20% намагаються якимось допомогти жертві [11, с. 67].

У групі свідків найбільш полярними категоріями учасників насильства серед учнів є «помічники» та «захисники». На наш погляд, досить вдало сформульована їх характеристика у роботі О. Глазман [8, с. 162–163]. А саме: у «помічників» досить низький соціометричний статус, їх не поважають в класі. Вони відчувають внутрішній дискомфорт, тому що залежні від переслідувача, але водночас є авторитарними. Саме помічники у більшості випадків здійснюють активні дії (б'ють, штовхають, обзивають, відбирають речі тощо) за вказівкою переслідувача у ситуації цькування. Щодо стосунків з батьками, то помічники мають найбільшу дистанцію з ними, можливо, тому вони й шукають якості батька у переслідувача, тому і допомагають останньому. Часто помічники приймають сторону переслідувача із страху стати жертвою насильства.

На відміну від всіх учасників насильства, «захисники» мають найвищий соціометричний статус і досить високий коефіцієнт задоволеності спілкуванням. Вони в цілому задоволені займаною позицією, яка до того ж досить висока. У цих дітей досить висока самооцінка. В ідеалі вони хочуть бути дуже добрими, тобто доброта для них є справжньою цінністю. Ці особливості дозволяють їм розуміти жертв насильства, співчувати і допомагати їм.

Особливу увагу, на наш погляд, слід приділити нейтральним учасникам, які не підтримують жодну зі сторін конфлікту, але які є найчисельнішою категорією. Здавалося б, якщо вони займають нейтральну позицію, то не впливають на процес булінгу, але насправді все навпаки. Саме в результаті їх конформістської поведінки та для них як «глядачів» розігруються жорстокі «жарти». Також не слід недооцінювати вплив побаченого насильства щодо однолітка на самого свідка. В. Петросянц зазначає: «Установлено, що в результаті опущення собственного бессилия их самооценка заметно снижается» [4, с. 153]. Тобто у нейтрального учасника також з'являються такі риси, як занижена самооцінка, підвищена тривожність, зниження життєстійкості, страх перед агресором тощо.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що ролі жертви і агресора в науковій літературі досліджені значно краще, ніж всіх інших учасників

шкільного насильства. Тому вважаємо, що подальше дослідження кримінологічної характеристики учасників булінгу з акцентом на віковий, гендерний аспекти,

з урахуванням видів насильства допоможе виявляти та попереджати акти насильства, щоб ні один випадок третирування серед дітей не залишився поза увагою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Левченко К. Національна дитяча «гаряча лінія» як технологія захисту прав дітей / К. Левченко // Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О.Кікінежді. – Тернопіль, 2014. – С. 201–215.
2. Ольвеус Д. Буллинг в школе: что мы знаем и что мы можем сделать? / Д. Ольвеус. – М., 1993 – 135 с.
3. Коновалов А. Подходы к работе с травлей в школе и школьные службы примирения / А. Коновалов // Теории буллинга и «школьная восстановительная конференция» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.8-926-145-87-01.ru>.
4. Петросянц В. Проблема буллинга в современной образовательной среде / В. Петросянц // Вестник ТГПУ. – 2011. – Вып. 6 (108). – С. 151–154. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/problema-bullinga-v-sovremennoy-obrazovatelnoy-srede>.
5. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : [метод. рекомен. для викладачів та студ. вищ. пед. навч. закл.] / [О. Дроздов, Л. Живолуп, О. Ніжинська, Я. Сухенко]; за ред. Я. Сухенко. – Полтава : ПОІППО, 2011. – 80 с.
6. Roland E. Strategi mot mobbing, Stavanger: Universitetsforlaget. 1983. King O., Keise C., Kelly E., Lane D. A. Culture and Child Services, in A. Miller and D.A. Lane (eds) Silent Conspiracies, Stoke-on-Trent: Trentham Books.
7. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема / І. Сидорук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2015. – № 1 (302): Серія «Педагогічні науки». – С. 169–173.
8. Глазман О. Психологические особенности участников буллинга / О. Глазман // Известия РГПУ им. А. Герцена. – 2009. – № 105. – С. 159–165. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennosti-uchastnikov-bullinga>.
9. Степанова А. Психологические особенности участников буллинга / А. Степанова // IV Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум». – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rae.ru/forum2012/236/552>.
10. Стремечька В. Булінг у підліткових шкільних колективах / В. Стремечька, Г. Алексєєнко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. – Вип. 31. – С. 177–179.
11. Абсаямова К. Особливості соціального статусу, соціальних ролей та альтруїзму у підлітків, що використовують булінг у відносинах / К. Абсаямова, О. Луценко // Соціальна психологія. – 2013. – № 55. – С. 65–76.

УДК 343.2

ТЕМПОРАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

TEMPORAL CATEGORY IN CRIMINAL LAW UKRAINE

Назаренко А.О.,

*здобувач Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташица*

У статті розглядаються темпоральні категорії у кримінальному праві, аналізуються їх сутність та значення. При цьому найбільша увага акцентується на категорії строку. Зроблені власні висновки стосовно понять, що відносяться до темпоральних.

Ключові слова: темпоральність, строки, час, давність, момент, межа, вік, тривалість, тривалий, тимчасовий, постійний, своєчасність, несвоєчасність, заздалегідь, довічне.

В статье рассматриваются темпоральные категории в уголовном праве, анализируются их сущность и значение. При этом наибольшее внимание акцентируется на категории срока. Сделаны собственные выводы относительно понятий, относящихся к темпоральным.

Ключевые слова: темпоральность, сроки, время, давность, момент, предел, возраст, продолжительность, продолжительный, временный, постоянный, своевременный, несвоевременный, заранее, пожизненное.

The article deals with temporal categories in criminal law, and analyzes their nature and value. In this case most attention focuses on the category «term». The conclusions regarding the temporality-connected terms were drawn.

Key words: temporality, term, time, prescription, moment, limit, age, duration, long-term, temporary, permanent, timeliness, non-timeliness, beforehand, life-term.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження визначається тим, що у кримінально-правовій доктрині до сьогоднішнього часу не здійснювалося комплексного аналізу темпоральних категорій, оскільки більшість існуючих досліджень торкається

окремих темпоральних питань (чинність закону про кримінальну відповідальність у часі, давність тощо).

Стан дослідження. Аналіз теоретичних джерел свідчить про відсутність спеціальних публікацій з означеної проблеми, хоча різні її аспекти висвітлю-